

УДК 821. 161. 2-6. 09

Саковець С. П.

ХАОС ТА КОСМОС ЯК ЕЛЕМЕНТИ КОСМОГОНІЧНОГО МІФУ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті здійснено спробу дослідити реконструкцію міфу В. Стуса; окреслено головні аспекти вияву космогонічного сюжету; на основі аналізу концептів Хаосу і Космосу зроблено висновок про есхатологію як логічне продовження і завершення авторського космогонічного міфу, а також внутрішню інтенцію ліричного суб'єкта.

Ключові слова: космогонічний міф, есхатологія, Хаос, Космос, авторський міф.

В статье сделана попытка исследовать реконструкцию мифа В. Стуса; очерчены главные аспекты проявления космогонического сюжета; на основе анализа концептов Хаоса и Космоса сделан вывод об эсхатологии как о логическом продолжении и завершении авторского космогонического мифа, а также внутренней интенции лирического субъекта.

Ключевые слова: космогонический миф, эсхатология, Хаос, Космос, авторский миф.

The author strives to define the reconstruction of the V. Stus' myth in this article; the main aspects of display of cosmogonic plot are outlined; on the basis of analysis of Chaos and Cosmos concepts a conclusion is done about an eschatology as the logical continuation and completion of author cosmogony myth, and also internal intention of lyric subject.

Key words: cosmogonic myth, eschatology, Chaos, Cosmos, author's myth.

Українське літературознавство з 90-х років минулого століття розвивається під впливом міфопоетичного методу аналізу художнього тексту. Міфопоетичний метод дослідження спрямований на виявлення архетипного сюжету, міфоритуального підтексту твору. Міфопоетика передбачає способи художнього освоєння і трансфор-

мації міфу, міфологічних образів та мотивів, розглядає принципи введення в текст різноманітних архаїко-міфологічних сюжетів та їх функціонування у творчості різних письменників.

Міфопоетичний аспект творчості Василя Стуса на сьогодні досліджений недостатньо, що й стало причиною нашого вибору теми та методу дослідження.

Міфологічна наука ХХ століття відзначається різноманітним підходом до вивчення міфу, літературного тексту та літературного процесу. Дж. Фрезер започаткував “ритуальний” напрямок, елементи ритуалізму досліджуються у працях М. Еліаде, за уявленнями якого, людський “страх перед історією” був психологічною основою міфологічного “вічного повернення”, циклічної регенерації часу і простору. Ідеї З. Фрейда та К. Г. Юнга, що справили великий вплив на зарубіжну міфологічну критику, поклали початок “архетипній” галузі у міфокритиці. З точки зору психоаналітиків, в основі виникнення міфології і художньої творчості знаходяться несвідомі первні людської психіки. Для З. Фрейда вони втілюються у прихованих та буйованих комплексах, для К. Г. Юнга – в архетипах, що репрезентують “колективне несвідоме”. Широкий діапазон визначень складно звести до якоїсь загальної формули, однак численні спостереження дають змогу стверджувати, що у міфові зосереджені фундаментальні властивості людської свідомості, які забезпечують її цілісність, тобто те, що є підосною міфу – найбільш стійке, незмінне у структурі особистості і суспільства.

Дослідження в галузі міфопоетики Є. Мелетинського, В. Топорова, Ю. Лотмана, С. Аверинцева та ін. присвячені аналізу специфіки міфологічного мислення, реконструкції древніх міфологій та виявленню міфологічної структури художніх текстів.

Міфокритика виходить з того, що на всіх стадіях свого розвитку література зберігає міфопоетичні начала, буттєві універсалії, те “вічне”, що ставить текст під знак міфу. Здатність літературних мотивів не тільки створювати універсальні образи, але й їхня можливість повторюватися і варіюватися у новому контексті зі збереженням семантичного ядра дозволяє структурувати “літературний міф”.

Міфологізація в літературі усвідомлюється лише в умовах “повторюваності”, яка не дає зникнути смислу (змісту), що не може існувати у творчості окремо взятого письменника чи в окремому творі, а виникає як чистий феномен ніби над текстом – це, якщо вжити

термін К. Г. Юнга, “колективне несвідоме”, що виявляється у конкретному художньому творі.

Наша мета – дослідити ці повторювані універсальні образи та їх варіанти у творчості В. Стуса, звузивши предмет дослідження до хронотопів (у широкому розумінні цього терміна, виходячи з його етимології) Хаосу і Космосу у космогонічному міфі В. Стуса.

Василь Стус конструє (свідомо або несвідомо) власний міф, безпосередньо пов’язаний зі світовідчуттям і самоусвідомленням ліричного героя. Поезія Василя Стуса – глибоко особистісного, внутрішнього плану, спрямована “назовні” із “я” ліричного героя, що зумовлює специфічне наповнення створеного міфу. Тому можемо говорити про міф у поезії В. Стуса не тільки авторський, а й міф ліричного героя (мікроміф).

Космогонічні міфи і космологічні уявлення займають особливе місце серед інших форм міфопоетичного світогляду, оскільки описують просторово-часові параметри всесвіту. Вони концентруються насамперед навколо актуального стану світу: його структури, набору, зв’язку і функцій частин (синхронічний аспект), – а також описують виникнення всесвіту (діахронічний аспект) [3, с. 6]. Космогонічний міф Василя Стуса поданий через призму ліричного “я”, є суб’єктивним і дещо фрагментарним, однак виявляє системні ознаки.

Основою міфологічної картини світу є уявлення про Хаос та Космос. Перехід від неорганізованого Хаосу до впорядкованого Космосу складає основний внутрішній зміст міфології.

Космогонічний акт у поезії В. Стуса представлений своєрідно, у вигляді народження дня (вірш “Ці виски, ці скрики під вітром злітають угору”). День як світло, як те, що виходить із темряви і на зміну темряві, стає першим етапом творення Всесвіту:

*Ява ачи марення ачи з глухої надсади
цей простір озвався – понурий і неговіркий.
Твої серпокрильці протнуть наторосені хмари,
така чорнота, чорнота, чорнота угорі!*

.....
*Цей здвиг молодечий, оце наднебесся тривожне,
цей безгук, цей безмір, ця кружна п’янка широчінь,
цей край під горбатим підкриллям, ця ясновельможна
земля, що звабляє в провалля обсотану тінь.*

*Ми ще засвіт-сонця дзьобами проб'єм крутояри,
над падолом річки, як стріли, півнемося в лет [5].*

Простір Хаосу означений словами “простір понурий і неговіркий”, “чорнота”, “безгук”, “безмір”, “широчінь”, “провалля”. Натомість космічний простір ототожнений із “ясновельможною землею”. Важлива роль у процесі світотворення належить ліричному герою, який в образі птаха долучається до цього акту. Функція деміурга властива птахам у багатьох міфопоетичних традиціях, крім того, птах як тварина верхнього світу співвідноситься із сонцем, маркером світлої частини доби.

Усім міфологічним системам властивий загальний набір рис, що визначають Космос. Він протистоїть Хаосу і завжди вторинний щодо нього. Найчастіше Космос виникає із Хаосу шляхом заповнення, “прояснення” властивостей Хаосу: темрява перетворюється у світло (як це відбувається у Стусовому міфі), порожнеча – у наповненість тощо. У ключі просторових взаємовідношень Хаосу та Космосу Космос уявляється як те, що включене всередину Хаосу, який, у свою чергу, оточує Космос ззовні. Широкий космічний простір перебуває в опозиції до хаотичної вузькості [3, с. 9–10]. На думку Є. Мелетинського, “опозиція Хаос – Космос дещо прямолінійна... Введення в парадигму людської індивідуальної особистості не тільки ускладнює її, але й вносить амбівалентність у трактування елементів Хаосу та Космосу” [2, с. 70]. Ця теза безпосередньо стосується Стусової творчості. Логіка міфу у поезії В. Стуса передбачає інвертовану ситуацію просторових відношень (“*Усе росте довкола мене світ, / і все маліє мій маленький простір [5]*”). Космічна територія ліричного героя – Україна (“*рідний край осіянный*”) – звужується до образу Києва (“*білоколонного*”, із “*вітражів багатобарвними шибами*”, тобто окультуреного, впорядкованого простору), а тоді конденсується в образі Софії Київської із її максимальною сакралізацією та “світлою”, “весняною” семантичною насиченістю:

*Де свінула Софія світанкова,
упав каштан, немов морений дуб.
О рідна стороно! Бувай здорова,
ти щонайтяжча із моїх загуб [5].*

*Десь цвіте Софія, мов бузок,
десь над нею вічний травень має... [5].*

*Уже Софія відструменіла,
Відмерехтіла бузковим гроном [4, с. 141].*

Натомість простір Хаосу розширюється, відділяючи ліричного героя від ареалу його гармонійної екзистенції:

*Гора за горою.
Гора за горою.
Не видно Вітчизни –
світанок не бризне [4, с. 95].*

*Довкола сопки і горби,
Каміння, золото і кості [4, с. 139].*

*І світ надовкола – стогрім – Колима.
Провалля і кручі. Горби і горби [5].*

Образи Колимського ландшафту закономірно можуть бути співвіднесені із профанною територією, царством Хаосу, що наступає на космічно впорядкований простір. Тут час втрачає свої сталі характеристики: розміреність, можливість поділу на відрізки:

*Ані минулого нема мені,
ані майбутнього – нема.
Уводновлені течуть
як ноче-дні, так і дне-ночі... [5]
У наступному вірші -
Весь обшир мій – чотири на чотири.
Куди не глянь – то мур,куток і ріг.*

.....
*І дальша смерті – рідна Україна.
Колодязь, тин і два вікна сумні... [4, с. 87] –*

знову спостерігаємо процес звуження простору України – до локусу рідної домівки, що означена ще “вужчими” поняттями (“колодязь”, “тин”, “два вікна”).

Подібних рядків у Стусових віршах дуже багато, що дає підставу говорити про чітку тенденцію до звуження зовнішнього і внутрішнього світу ліричного “я”.

Як уже зазначалося, у міфопоетичній свідомості Космос, постійно розширюючись і самовпорядковуючись, витісняє Хаос на периферію, виганяє з цього світу, однак не долає його. Із “залишками” Хаосу на землі пов’язані страх, жах, викликані темрявою, ніччю,

безформністю, відсутністю надійних кордонів між людиною та царством Хаосу [3, с. 582]. Саме так можна охарактеризувати екзистенційний стан ліричного героя поезії В. Стуса. Постійне перебування у просторі Хаосу зумовлює переживання внутрішнього хаосу і передчуття Хаосу як часової перспективи Космосу. Адже Хаос і Космос описують картину світу й у її часових параметрах. Ліричний герой стає творцем есхатологічного міфу, пророком кінця світу. Есхатологічний міф як “перевернена” космогонія розповідає про зворотнє перетворення Космосу у Хаос в результаті певного катаклізму (вселенський потоп, загибель у вогняній стихії тощо). Іноді така катастрофа мислиться як абсолютне завершення космічного часу і простору, в іншому випадку залишається можливість виникнення нового Космосу [3, с. 10] (залежно від міфологічної традиції та моделі часу, яка є домінантною (лінійна чи циклічна)).

*... падає з неба вогненний потік –
і дощ смертоносний ушпарив.
Бо пусто і голо і чорно довкруг,
Бо порожньо, чорно і голо
заходить тепер за останній свій круг,
вогненне, як грім, покотьюло [5].*

*Засвітяться сонця, як вовчі очі
у судну днину. Але – стережись [5].*

Зображена картина відсилає нас до християнської апокаліптики, текст у цьому випадку набуває сакрального значення і звучання, а ліричний герой позиціонує себе як пророка, якому доступні вищі істини:

*Те, що було за смертю, я пізнав.
Всю силу таємничого діяння,
весь морок неб і твань землі движку [5].*

*Зазираю в завтра – тьма і тьмуца
тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма.
Тільки – чорноводь. І тільки нуца [5].*

Ліричний герой, долучившись до космогонічного процесу, відкидає цю роль, перебираючи на себе функцію пророка, а отже, і посередника між Хаосом та Космосом у часі і просторі, минулим і майбутнім, низом та верхом світобудови. Внутрішній космос ліричного

“я” розвивається за тими ж законами, що й макрокосм. Для нього властиві есхатологічно-суїцидальні інтенції. Час Всесвіту досягає свого завершення. Передапокаліптична ситуація зумовлює специфічний стан ліричного героя, стан прозріння перед остаточним забуттям, що, однак, вимагає особливого, сакрального місця. Ним є простір Вітчизни де, за словами поета, сходяться “всі знані припочатки й прикінці”, адже саме тут можна відчути повноту власного буття:

Моє ім'я, зникай. А тіло – чезни.

І ти, душе, віддайся німоті.

.....
*Дивись, як ясно час твоїй почезає,
і як гряде безчасся звідала.*

*Дивись і жди високого зрідніння
душі і тіла, неба і землі,
як на пружкому піднесе крилі
тебе Вітчизна до вершин прозріння [5].*

У наведеному фрагменті нас також зацікавила фраза “*Моє ім'я, зникай*”. У міфологічній традиції називання чогось – це одночасно і його актуалізація, введення до Космосу, власне, творення. Зацитовані слова є актом деномінації, самонищення, свідоме виведення себе із космічного часопростору.

Ситуація Хаосу домінує у поетичній (ре)конструкції міфу В. Стуса, тому варто детальніше зупинитись на способах його (Хаосу) міфологічного та поетичного вираження. До характеристик Хаосу, що регулярно повторюються у найрізноманітніших традиціях, належать його зв'язок із водною стихією, нескінченність у часі та просторі, розімкненість аж до порожнечі або, навпаки, аморфний стан матерії, невпорядкованість, а отже, максимальна віддаленість від сфери “культурного”, людського, від логосу, розуму і, як наслідок, – його жажливість [3, с. 581]. Авторські образи, що описують ситуацію Хаосу у часопросторових аспектах, повністю збігаються із наведеними характеристиками: “чорноводдя”, “безум хитай-води”, “безберега вода”, “ридай-ріка”, “маячна вода”, “бездонна, мов поніч, яро-чорна вода”, “потойбічна вода”, “чорноводь”, “глухоніма вода”, “глухонімі потоки”, “підбожеволіла вода озер”, “вода сточорних вод”, “вода тьмяна й гола”, “чорна, як смола, вода”, “чорноводдя зелен-криги”, “вода божевільна”, “чорноталля”, “вода сомнамбулічна”, “вода...чорна, як смола пекельна”, “води забуття”, “безбереге

море”, “твань”; “чорноводдя тьми”, “тьма”, “темінь”, “безодня світу”, “земля-всєбезодня”, “п’янке бездоння”, “галактична бездна”, “провалля”, “кручі”, “урвище”, “хаша непролазна”, “пущі”, “пустеля мертва”, “безмір німоти”, “безгоміння”, “безмір”, “безчасся” тощо.

Виходячи зі сказаного вище, можемо стверджувати, що у поезії В. Стуса відтворено (чи створено) швидше міф кінця світу, а не його початку. Проте не йдеться про абсолютну загибель Всесвіту. Авторська концепція часу збігається з міфологічною моделлю циклічного часу: його плин усвідомлюється не як незворотна послідовність подій, а як навіки встановлений “сценарій” першоподій із їх наслідками, що циклічно відтворюються:

І потечуть піски назад – у гори.

І ліс у твердь одвічну одбіжить.

І вигадані межі переоре

той, що із нині повернувся у вчора,

аби себе по смерті одживить [5].

У зв’язку з тенденцією до загибелі світу виникає потреба оновлення космічного часу (за М. Еліаде). Знарядям відновлення світового циклу, реконструкції Космосу, гармонізації буття людини і Всесвіту є ритуал. Вірш “Зринув дощ – і серце захмеліло” у поетичній формі повторює божественний акт творення світу через любов. Фізичне поєднання чоловіка й жінки символізує поєднання неба та землі через небесну вологу (у вигляді дощу). Статевий акт розуміється як ритуальне відтворення космогонічного акту. Ерос – чинник, що єднає людей на рівні міжособистісному, у космічному плані впорядковує Хаос, структуруючи його у Космос. Одначе ритуал не завжди спроможний перебороти тенденцію до деструкції космічного часопростору.

Міф, розроблений у поезії В. Стуса, поєднує у собі елементи космогонічного та есхатологічного міфів, зокрема концепти Хаос і Космос. Хаос і Космос як просторові параметри світу домінують у міфі космогонічному. Есхатологія оперує цими поняттями, переважно, як часовими характеристиками. Центральною темою загальнолюдського міфу є подолання Хаосу. Особливість Стусового міфу – неможливість ліричного героя вийти поза простір Хаосу, котрий виявляється логічним завершенням як індивідуальної екзистенції ліричного “я”, так і створеного автором світу у його фізичних параметрах.

Література:

1. Евзлин М. Космогония и ритуал / М. Евзлин. – М. : Радикс, 1993. – 344 с.
2. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах / Е. М. Мелетинский. – М. : РГГУ, 1994. – 136 с.
3. Мифы народов мира : энциклопедия: [в 2-х т.] / [гл. редактор С. А. Токарев]. – М. : Рос. энциклопедия, 1997. – Т. 2. – 1119 с.
4. Стус В. Дорога болю : [поезії] / Стус В. ; [упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 222 с.
5. Стус В. Твори [Електронний ресурс] : у 6 т., 9 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 3, кн. 1: Палімпсести. – 1999. – 486 с. – Режим доступу : <http://stus.kiev.ua/texts.htm>.
6. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде ; [пер. с фр. В. Большакова]. – М. : “Инвест-ППП”, 1996. – 240 с.
7. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / М. Элиаде . – СПб. : Алтейя, 1998. – 247 с.